

ZDZISŁAW J. KAPERA

CMENTARZYSKO QUMRAŃSKIE W NOWYM ŚWIETLE? POGLĄD NA AKTUALNY STAN BADAŃ

WPROWADZENIE

Pod koniec 2008 r., w 60-lecie odkryć nad Morzem Martwym, z braku finalnej publikacji artefaktów, mimo wielu wysiłków, nie ma możliwości napisania rzetelnej syntezy archeologii Chirbet Qumran¹, osiedla, które identyfikowano i nadal identyfikuje się jako miejsce zamieszkania przedstawicieli wspólnoty esseńskiej². Nie udało się także – jak dotąd – obalić tego stwierdzenia, mimo zebrania wielu nowych argumentów. Hipoteza qumrano-esseńska trzyma się nadal mocno zarówno wskutek niemal powszechnej akceptacji, jak i oportunizmu uczonych, którzy nie są zainteresowani choćby

¹ Wstępna synteza o. Rolanda de Vaux (*Archaeology and the Dead Sea Scrolls*, London 1973) jest już zdecydowanie przestarzała, choć niezastąpiona. Praca Jodi Magness (*The Archaeology of Qumran and the Dead Sea Scrolls*, Grand Rapids 2002) to praca z góry założoną tezę, zaś praca niedawno zmarłego Yizhara Hirschfelda (*Qumran in Context. Reassessing the Archaeological Evidence*, Peabody 2004) wymagałaby dopracowania i dostępu do oryginalnych obiektów.

² Por. przykładowo J.T. Milik, *Dziesięć lat odkryć na Pustyni Judzkiej*, Kraków 1999 i J.C. VanderKam, *Manuskrypty znad Morza Martwego*, Warszawa 1996.

w przedyskutowaniu przeciwstawnych poglądów. Proszę zwrócić uwagę, że mimo dużego postępu w badaniach archeologicznych, od 2002 r. nie było konferencji³, na której spotkaliby się archeolodzy i filolodzy. Od wielu już lat podkreślam, że drogi obu grup znacząco się rozeszły i nic nie wskazuje na możliwość nowego konsensusu dotyczącego Qumran. Staratem się już wykazać, że niektóre ustalenia o. Rolanda de Vaux okazały się błędne (lub nieudowodnione), obraz osiedla ulega ciągłej reinterpretacji wskutek nowych badań na obszarze osiedli (oaz) znad Morza Martwego i na Pustyni Judzkiej, że stanowisko nadal budzi niezwykle zainteresowanie, ale nie powinno być ukazywane jako odseparowane od świata zewnętrznego, ubogie i wypełnione mnichami⁴. Według mojej opinii było to stosunkowo duże, lekko ufortyfikowane osiedle typu rolniczego, farma o różnorodnej produkcji, także na skalę niemal przemysłową, dostarczająca na rynek naczynia gliniane, kamienne a prawdopodobnie także wyroby szklane. Być może w Chirbet Qumran produkowano również (jak chciała prof. Pauline Donceel-Voûte) balsam lub inne wonności⁵ oraz dżemy daktylowe (Amir Drori i Yitzhak Magen)⁶. Farma była zamieszkała w okresie od ok. 130 przed Chr. do 68 r. po Chr., jak chciałby o. R. de Vaux. Dziś Joan Taylor⁷ i Jürgen Zangenberg⁸ są gotowi przyjąć jako końcową datę rok ok. 130 po Chr. i co istotne, ponowna analiza monet z Chirbet Qumran pozwala przedłużyć istnienie farmy przynajmniej do końca pierwszego wieku⁹. Jednym z elementów budzących

³ *Qumran. The Site of the Dead Sea Scrolls: Archaeological Interpretations and Debates. Proceedings of a Conference held at Brown University, November 17-19, 2002*, red. K. Galor, J.-B. Humbert, J. Zangenberg, Leiden – Boston 2006. Por. też: J. Zangenberg, K. Galor, „Qumran Archaeology in Transition”, *QC* 11 (2003), 1-6.

⁴ Z.J. Kaperą, „Archeologia Chirbet Qumran. Stan publikacji i kronika odkryć archeologicznych nad Morzem Martwym (1958-2007)”, *Studia Judaica* 10 (2007), 153-183. Zakończenie (użyte tutaj jako punkt wyjścia) i drobne akapity z tej publikacji zostały ponownie użyte w tym artykule.

⁵ P. Donceel-Voûte, „Traces of Fragrance Along the Dead Sea”, *Res Orientales* 11 (1998), 93-124 [= *Parfums d'Orient*, Leuven 1998].

⁶ Por. zreferowanie ich poglądu przez A. Rabinovicha, „Operation Scroll. Recent revelations about Qumran promise to shake up Dead Sea Scrolls scholarship”, *Jerusalem Post Magazine* z 6 maja 1994, s. 6-10.

⁷ J. Taylor, „Khirbet Qumran in Period III”, w: *Qumran. The Site*, 133-146.

⁸ J. Zangenberg, „Opening up our View: Khirbet Qumran in a Regional Perspective”, w: *Religion and Society in Roman Palestine: Old Questions, New Approaches*, red. D.R. Edwards, London 2004, 170-187.

⁹ K. Lönnqvist (*New Perspectives on the Roman Coinage on the Eastern Limes in the Late Republican and Roman Imperial Period*, Vantaa 2008, 88) wylicza 3 monety Judaea Capta (71-81 po Chr.), jedną monetę brązową i jedną srebrną z czasów Wespazjana (69-79), oraz 3 monety Trajana (98-117) pochodzące z Chirbet Qumran.

rzeczywiste dyskusje, jest problem cmentarzyska qumrańskiego i obecności na nim szczątków kobiet i dzieci¹⁰.

Nie wypowiadałem się na temat cmentarzyska od 2000 r.¹¹, a niniejszy artykuł ma charakter wstępny. Analizy cmentarzyska podlegały w tym czasie znacznemu zróżnicowaniu i bywały dość jednostronne¹². Wygląda na to, że coraz mniej trzymamy się twardych faktów, mimo że mamy coraz więcej nowego materiału do dyspozycji. Nie pokuszę się o syntetyczne spojrzenie, spróbuję tylko zaproponować osobisty komentarz do bieżących odkryć i publikacji.

W najbliższym sąsiedztwie osiedla Chirbet Qumran, w odległości kilkudziesięciu metrów na wschód od niego rozciąga się niezwykle cmentarzysko liczące około tysiąca grobów. Można o nim powiedzieć, że:

1. Qumrańczycy chowali jedną osobę w jednym grobie na terenie płaskowyżu. Wyjątek stanowią nieliczne groby matki z dzieckiem. Nie znaleziono grobów rodzinnych ani połączeń między grobami.

2. Na każdym (niemal) grobie jest sterta kamieni. Brak jakichkolwiek (jak dotąd) inskrypcji.

3. Przeważająca większość grobów ma orientację północ-południe.

4. Zmarli spoczywają na plecach, z twarzą odwróconą na wschód, na głębokości od 1,2 do 2,0 m z komorą grobową nakrytą kamieniami lub wydrążoną z boku i oddzieloną od szybu kamieniami.

5. Brak wyposażenia grobów; tylko groby kobiece lub dziecięce mają np. paciorki.

6. Cmentarz używany był zapewne w I w. przed Chr. i przez cały I w. po Chr.

7. Jak się wydaje, jeszcze nie natrafiono na grób położony niezgodnie z prawem Miszny, tzn. bliżej niż 50 stóp od muru osiedla (por. *Baba Bathra* II, 9)¹³.

Według R. Hachlili są zasadnicze różnice między Qumran a typowymi żydowskimi zwyczajami pogrzebowymi w Jerozolimie i Jerychu. Tam cmen-

¹⁰ Problem ten jest szeroko dyskutowany od czasu referatu E. Schuller w 1992 r. na konferencji w Nowym Jorku. Por. E. Schuller, „Women in the Dead Sea Scrolls”, w: *Methods of Investigation of the Dead Sea Scrolls and the Khirbet Qumran Site. Present Realities and Future Prospects*, red. M.O. Wise [i in.], New York 1994, 115-127 i dyskusja, 127-131.

¹¹ Z.J. Kapera, „Some Notes on the Statistical Elements in the Interpretation of the Qumran Cemetery”, *QC* 9 (2000), 139-151. Por. jednak mój art. (cytowany wyżej, nota 4) z kilkoma informacjami na temat cmentarzyska, strony 173-175.

¹² Por. przykładowo prace: L. Bennet Elder, „The Woman Question and Female Ascetics Among Essenes”, *Biblical Archaeologist* 57,4 (1994), 220-234; J. Magness, *The Archaeology*, zob. rozdział: „Women and the Cemetery at Qumran”, 163-187 z obszerną bibliografią; też: *Debating Qumran: Collected Essays on its Archaeology*, Leuven 2004, por. rozdz. „Women at Qumran”, 113-149; liczne publikacje M. Broshiego i H. Eshela.

¹³ Z. J. Kapera, „Recent Research on the Qumran Cemetery”, w: *Mogilany 1995. Papers on the Dead Sea Scrolls offered in memory of Aleksy Klawek*, red. Z.J. Kapera, Kraków 1998, 83.

tarzyska zakładano na krańcach miast w formie grobów fasadowych lub kurtyn w zboczach loculi czy arkosoliach¹⁴. Groby te zwykle posiadały płaskie miejsce, gdzie składano zmarłego, a potem po roku, gdy zostawały już tylko kości, zbierano je do skrzynek zwanych ossuariami¹⁵. W Qumran mamy groby blisko ruin (choć w zgodzie z regulacjami Talmudu)¹⁶. W Jerychu loculi były używane na umieszczenie w nich drewnianych trumien. W Jerozolimie i Jerychu przedmioty osobistego użytku są nader często znajduwane w grobach; w Qumran właściwie ich zupełnie brak. W I w. (mniej więcej od czasów Heroda Wielkiego) upowszechnił się obyczaj użycia ossuariów¹⁷, ale w Qumran ich nie znaleziono. Tutaj chowanie zmarłych nie uległo zmianie przez dwa stulecia.

Zaskakująca jest nie tylko liczba grobów rozrzuconych na obszarze ok. 220 m (północ-południe) i 140 m (na linii wschód-zachód), ale także ich rozplanowanie. Dziewiętnastowieczni badacze wyróżnili część północną i południową cmentarzyska¹⁸. Do dziś za o. de Vaux nadal wydziela się część centralną i rozszerzenie południowe i północne. Do tego dochodzi grupa szeregu grobów na północ od cmentarzyska i kilkanaście grobów na południe od Wadi Qumran¹⁹. Tymczasem jeśli dobrze przyjrzeć się zdjęciu lotniczemu z 1954 r., to podział taki zdaje się wynikać jedynie z układu topograficznego terenu²⁰. Biorąc zaś pod uwagę, że przez rejon ten w okresie wiosennych ulew co jakiś czas przewalają się ogromne ilości wody i teren cmentarza podlega znaczącej erozji, to można założyć, że był on znacznie większy niż dziś. Potwierdzają to zdjęcia dra Alexandra Schicka wykonane po powodzi sprzed kilku laty²¹. Ponadto wybudowanie kawiarni przy ruinach i poprowadzenie drogi do samych ruin spowodowało zniszczenie północnej

¹⁴ Por. R. Hachlili, „The Qumran Cemetery: A Reconsideration”, w: *The Dead Sea Scrolls. Fifty Years After Their Discovery. Proceedings of the Jerusalem Congress, July 20-25, 1997*, red. L.H. Schiffman [i in.], Jerusalem 2000, 667.

¹⁵ Por. P. Nowogórski, „Ossuaria żydowskie w okresie grecko-rzymskim”, w: *Ossuarium Jakuba, brata Jezusa. Odkrycie, które podzieliło uczonych*, red. Z.J. Kapera, Kraków – Mogilany 2003, 73-82.

¹⁶ Por. S.H. Steckoll, „Preliminary Excavation Report in the Qumran Cemetery”, *RevQ* 6 (1968), 327-328.

¹⁷ Por. P. Figueras, „Jewish Ossuaries and Secondary Burial: Their Significance for Christianity”, *Imm* 19 (1984), 47 (w Jerycho od roku 10 po Chr.). Chronologia i dystrybucja ossuariów zob. R. Hachlili, *Jewish Funerary Customs, Practices and Rites in the Second Temple Period*, Leiden – Boston 2005, 520-522.

¹⁸ Por. plan zamieszczony w Ch. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine During the Years 1873-1874*, London 1886, 15.

¹⁹ Por. de Vaux, *Archaeology*, 45-48, 57-58.

²⁰ Por. fig. 21 (na osobnej, dużej planszy) w R. Donceel, *Synthèse des observations faites en fouillant les tombes des nécropoles de Khibbet Qumân et des environs / The Khibbet Qumran Cemeteries. A Synthesis of the Archaeological Data*, Cracovie / Cracow 2001 [= *QC* 10 (2002)].

²¹ Jedno z nich znaleźć można w *QC* 14 (2006), 112.

części cmentarza i części grobów znajdujących się poza nim od strony północnej, co można wyraźnie zobaczyć na fotografiach R. Donceela z 1989 r.²² O tym, jak bardzo pilne jest przebadanie znacznej części tego terenu, zanim groby ulegną zniszczeniu, pisał z pasją z początkiem bieżącej dekady Hershel Shanks, redaktor dwumiesięcznika „Biblical Archaeology Review”²³. Przyczyną jego wzburzenia było zniszczenie tzw. grobu z cynkową trumną (znalezisko unikatowe na terenie Palestyny). Niedopuszczalne jest to, że rokrocznie setki tysięcy turystów dosłownie zdeptują powierzchnię grobów podczas zwiedzania stanowiska stanowiącego jedną z największych atrakcji niemal każdej grupy pielgrzymów.

1. PRZEGLĄD WYKOPALISK GROBÓW SZYBOWYCH OD UKOŃCZENIA PRAC ZESPOŁU O. ROLANDA DE VAUX

Badania o. de Vaux, które objęły ponad 50 grobów szybowych, a zostały jedynie wstępnie opublikowane, przez lata były jedyną bazą rozważań uczonych, przy czym nawet analizy antropologiczne prof. Henriego V. Vallois i prof. Gottfrieda Kurtha²⁴ nie zostały ukończone i podane do druku. Ich informacje miały charakter wstępny i bardzo ogólny, a sam o. de Vaux natychmiast podał w wątpliwość np. ustalenia prof. Vallois dotyczące grobów kobiecych, zwłaszcza w centralnej części cmentarzyska²⁵. Od razu należy tu uściślić, że to nie o. de Vaux stworzył wizję leżących w szeregach, obok Chirbet Qumran, „esseńskich ascetyków”, ale powszechnie znany André Dupont-Sommer²⁶. Tym niemniej, jak się wydaje, wysublimowany pomysł Dupont-Sommerra spodobał się o. de Vaux, który tę hipotezę uznał. Niestety, zaszczerpił ją swoim dzisiejszym obrońcom (przykładowo Magen Broshi, Jodi Magness i Hanan Eshel), dzięki czemu teza o czysto męskim cmentarzysku nadal ma się znakomicie.

²² Por. fotografie na tylnej okładce *QC* 14 (2003).

²³ H. Shanks, „Religious News: Save the Bones of Your Ancestors”, *BAR* 27 (2001), 19.

²⁴ Por. sumaryczne informacje w: R. de Vaux, „Fouille au Khirbet Qumrân. Rapport préliminaire”, *RB* 60 (1953), 103; tenże, „Fouilles de Khirbet Qumrân. Rapport préliminaire sur les 3e, 4e et 5e campagnes”, *RB* 63 (1956), 569-572.

²⁵ Por. Donceel, *Synthèse*, 9, 35-43 i fig. 2 (reprodukcja maszynopisu z analizą H.V. de Vallois z dn. 14/11/1952 zatytułowaną *Etude des ossements de Khirbet-Qumran*, s. 1-2).

²⁶ Por. A. Dupont-Sommer, *Nouveaux Aperçus sur les manuscrits de la mer Morte*, Paris 1953, 24: „[...] c'est le cimetière du couvent; ce sont les tombes des Esséniens! Ici reposent, après le dur combat que fut leur vie terrestre, ces soldats, ces athlètes de Dieu!”, oraz w uzupełnionym przekładzie angielskim: *The Jewish Sect of Qumran and the Essenes. New Studies on the Dead Sea Scrolls*, London 1954, 171: „the cemetery of the saintly ascetics”.

Pierwszym, który rzucił wyzwanie tezie o. de Vaux (a właściwie A. Dupont-Sommer), był rzeczywiście archeolog amator, Solomon H. Steckoll, który w kwietniu i grudniu 1965 oraz w marcu 1967 r. przekopał kolejne 9 grobów na qumrańskiej terasie bez pomocy i bez zgody szefa oficjalnej ekspedycji (ale za zgodą Jordkańskiego Departamentu Starożytności)²⁷. W zamian za swoje interesujące artykuły na łamach „Revue de Qumran”, opracowania potwierdzające jego niezłą erudycję,²⁸ pozyskał Steckoll mało zaszczytny tytuł „Sherlocka Holmesa archeologii”, przypieczętowany w II wydaniu wstępnej publikacji o. de Vaux²⁹. W rezultacie po przejęciu Zachodniego Brzegu władze izraelskie zabroniły Steckollowi dalszych prac na terenie Chirbet Qumran. Tymczasem to on przekazał do druku naukową dokumentację kosztną pierwszego z odkopanych grobów i ta praca jest cytowana do dziś³⁰. Co więcej, po raz pierwszy doprowadził do zbadania metodą C-14 zwęglonego materiału drzewnego znalezionej w grobach. Dzięki tym próbkom japońscy specjaliści mogli potwierdzić datowanie cmentarzyska na okres Drugiej Świątyni³¹. Identyfikację grobów Steckolla i umieszczenie ich na planach zawdzięczamy współpracy Roberta Donceela i jego architektów. Weryfikując odnalezione odczyty teodolitem architekta o. de Vaux, zespół Donceela odtworzył po raz pierwszy w 2001 r. plan nekropoli, nanosząc na niego przy okazji wszystkie dotąd przekopane groby.

Porównując plany cmentarza z publikacji R. Donceela³² i o. J.-B. Humberta³³, można stwierdzić, że planowi tego ostatniego brak precyzji (wygląda raczej na szkic). Można ubolewać, że Steckoll nie zdołał doprowadzić do publikacji pozostałych 8 grobów. Znamy tylko dane sumaryczne. Na uwagę zasługuje zidentyfikowanie trzech pochówków młodych kobiet (od 14. do 25. lat)³⁴.

²⁷ S.H. Steckoll, „Preliminary Excavation Report in the Qumran Cemetery”, *RevQ* 6 (1967), 323-336.

²⁸ Por. też S.H. Steckoll, „The Qumran Sect in Relation to the Temple of Leontopolis”, *RevQ* 6 (1967), 55-69; tenże, „Marginal notes on the Qumran Excavations”, *RevQ* 7 (1969), 33-40; tenże, „The Community of the Dead Sea Scrolls”, w: *Atti del Convegno internazionale sui metodi di studio della città antica, 1973* (Centro di studi e documentazione sull'Italia Romana, Atti 5), Milano 1973-1974, 199-244.

²⁹ de Vaux, *Archaeology*, 48.

³⁰ Por. N. Haas, H. Nathan, „Anthropological Survey on the Human Skeletal Remains from Qumran”, *RevQ* 6 (1967), 345-352, 337-344 (tablice).

³¹ Zob. Steckoll, „Preliminary”, 323. Por. jednak J. Taylor, T. Higham, „Problems of Qumran's Chronology and the Radiocarbon Dating of Palm Long Samples in Locus 86”, *QC* 8 (1998), 92 przyp. 32.

³² Donceel, *Synthèse*, fig. 12.

³³ *Fouilles de Khirbet Qumrân et de Ain Feshkha. Vol. I: Album de photographies. Répertoire du fonds photographique. Synthèse des notes de chantier du Pere Roland de Vaux OP*, red. J.-B. Humbert, A. Chambon, Fribourg-Göttingen 1994, 232, tabl. XXXII.

³⁴ Steckoll, „Preliminary”, 335.

W zmienionej sytuacji politycznej izraelski archeolog Pesah Bar-Adon odkrył w 1968 r. tzw. nowe osiedle sekty Pustyni Judzkiej położone 15 km na południe od Wadi Qumran, koło Ain Ghuweir³⁵. W 1969 r. znalazł tam obiekty (ceramikę i monety) typowe dla II okresu Chirbet Qumran. Odkopał budynek 19 x 42 m z kuchnią i przedsionkiem, a niecały kilometr na północ od tego osiedla niewielkie cmentarzysko z 20. grobami typu qumrańskiego. Groby położone były na stoku południowym (18) i północnym (2), zorientowane północ-południe, z wyjątkiem grobu 17. zorientowanego wschód-zachód. Zmarli to 12. mężczyzn i 7 kobiet oraz mężczyzna i siedmioletnie dziecko. Dr N. Haas, kiedyś antropolog Steckolla, ustalił wiek zmarłych na 18-34 lata dla kobiet i 18-60/70 dla mężczyzn, przy czym, jego zdaniem, stan zdrowia tych osób był zdecydowanie gorszy niż przebadanych przez niego mieszkańców Qumran. Zmarłych tych chowano na głębokości ok. 1,8-2,0 m, w dole 0,5-0,7 x 1,7-2,0 m, czasem z niszą po stronie zachodniej o przekroju 0,3 x 0,2-0,3 m. Pochowani leżeli na plecach, z głowami zwróconymi na południe, w kilku wypadkach twarz była zwrócona ku wschodowi. Do ciekawych obserwacji należy odnotowanie warstwy kurzu wokół zwłok, co może sugerować resztki całunów, w które owijano zmarłych. Poniżej czaszek lub obok nich znaleziono kamienie. Czaszki i kości noszą wyraźne ślady plam koloru czerwonego lub purpurowo-fioletowego, dokładnie tak samo, jak w wypadku cmentarzyska qumrańskiego. Co więcej, fragmenty naczyń z grobów Ain el-Ghuweir dają się wyraźnie datować na okres 175 r. przed Chr. – 70 r. po Chr. i w typie odpowiadają naczyniom z Chirbet Qumran. Na jednym z nich, na dużym naczyniu zasobowym znaleziono napis z wyraźnie czytelnym żydowskim imieniem YHWHNN (Jehohanán)³⁶.

Dopiero w 1990 r. miały miejsce badania części cmentarzyska Hiatt El-Sagha na Pustyni Judzkiej, na klifie powyżej Ain El-Ghuweir. Przeprowadzili je Hanan Eshel i Zvi Greenhut. Tę niewielką nekropole z dwudziestoma grobami zlokalizował jeszcze Bar Adon. Dwa przekopane groby ujawniły pierwszy pochówek męski 25-latką i drugi 3-4-letniego dziecka. W grobie dziecka znaleziono naszyjnik z 34. paciorków. Badacze określają groby jako typu qumrańskiego³⁷.

Jednakże dopiero badania w latach 1996-1997 cmentarzyska Chirbet Qazone znajdującego się na półwyspie Lisan pozwoliło ujrzeć groby z Pustyni Judzkiej w innym świetle. Na tej zniszczonej, olbrzymiej nekropoli liczącej 3500 grobów znaleziono tylko 23 nieuszkodzone pochówki, ale były one

³⁵ P. Bar-Adon, „Another Settlement of the Judaean Desert Sect at ‘En-el-Ghuweir’ on the Shores of the Dead Sea”, *BASOR* 227 (1977), 1-25.

³⁶ Napis ten można obejrzyć na rycinie w popularnonaukowym art.: Z.J. Kapera, „Osiedle w Ain el Guweir”, *Filomata* 395 (1990), 35 fig. 10 (3).

³⁷ H. Eshel, Z. Greenhut, „Hiatt el-Sagha, a Cemetery of the Qumran Type, Judaean Desert”, *RB* 100 (1993), 252-259.

niezwykle podobne do tych z Chirbet Qumran. Mężczyźni, kobiety i dzieci spoczywają na plecach z głowami skierowanymi na południe. Wszystkie przedmioty znalezione w grobach: ceramika, tekstylia, sandały, drobna biżuteria (naszyjniki, wisiorki itp.) pochodzą z pierwszych trzech wieków okresu rzymskiego. Podobnie datowane są skorupy z trzech okolicznych osiedli nabatejskich³⁸.

Fakt występowania ubogich grobów szybowych, podobnych do tych z Kh. Qazone i Kh. Qumran, został w końcu potwierdzony także na terenie samej Jerozolimy. W 1998 r. na terenie południowej Jerozolimy, w Beit Safafa, odsłonięto 41 grobów z okresu Drugiej Świątyni. Były one ułożone na osi północ-południe i wschód-zachód, mniej więcej po połowie³⁹. Dwa podobne groby znaleziono w rejonie groty we Wschodnim Talpiyot⁴⁰, a jeden w Givat Ha-Matos (Kh. Talabiya)⁴¹, przy czym w jednym wypadku szyb nakryty był dużym kamieniem, a w innym płytami kamiennymi. Należy przypuszczać, że takich grobów z czasem odnajdzie się w Jerozolimie więcej, bo wreszcie zwraca się uwagę na możliwość ich istnienia obok dotychczasowych typów grobów w grotach i wykutych komorach grobowych z ossuariami. Właśnie fakt zwartego wystąpienia grobów z Beit Safafa zwrócił wreszcie na nie uwagę archeologów. Zaskakuje tylko, że uznali je za groby esseńskie, skoro zlokalizowane są w odległości prawie 8-10 km od tzw. bramy i dzielnicy esseńczyków w Jerozolimie. Jeśli w Qumran esseńczykom wystarczyło 20-30 m od muru osiedla, to dlaczego w Jerozolimie potrzebowali aż takiego dystansu dla pochowania bliskich⁴². Dziwne, że tego pytania nie postawił sobie Boaz Zissu, archeolog, który *de facto* narzucił wielu swoją wizję cmentarzyska Beit Safafa jako miejsca pochówku esseńczyków⁴³.

³⁸ K.D. Politis, „The Discovery and Excavation of the Khirbet Qazone Cemetery and Its Significance Relative to Qumran”, w: *Qumran: The Site*, 213-219.

³⁹ B. Zissu, „Qumran Type Graves in Jerusalem: Archaeological Evidence of an Essene Community?”, *DSD* 5 (1998), 158-171; tenże, „Odd Tombs Out: Has Jerusalem's Essene Cemetery Been Found?”, *BAR* 25,2 (1999), 50-55, 62; A. Kloner, B. Zissu, *The Necropolis of Jerusalem in the Second Temple Period*, Leuven 2007, 353-355 (nr 13-40-89), fig. 248-249. Zob. też: P. Muchowski, *Komentarze do rękopisów znad Morza Martwego*, Poznań 2005², 36 przyp. 129.

⁴⁰ Por. A. Kloner, Y. Gat, „Burial Caves in the Region of East Talpiot”, *Atiqot* 8 (1982), 76, 9* (streszczenie ang.); Kloner, Zissu, *The Necropolis*, 335-336 (nr 12-6).

⁴¹ Por. E. Kogan-Zehavi, „Jerusalem: Giv'at Hamatos”, *Excavations and Surveys in Israel* 13 (1995), 85-89; Kloner & Zissu, *The Necropolis*, 353 (nr 13-35).

⁴² Zob. lokalizacje cmentarzysk wokół Jerozolimy w: Kloner, Zissu, *The Necropolis*, 508 fig. 2.

⁴³ P. Muchowski wyraźnie zastrzega się, iż „cmentarz w Beit Safafa należy przypuszczać nie interpretować jako dowód obecności sekty w Jerozolimie” pod warunkiem, że ten „typ pochówku jest dystynktywny dla esseńczyków”; Muchowski, *Komentarze*, 36 przyp. 129.

W sezonie archeologicznym 2000-2001 dokonano na cmentarzysku qumrańskim niezwykłego odkrycia grobu z cynkową trumną⁴⁴. W czerwcu 2000 r. Richard Freund i jego zespół badał obszar cmentarzyska z pomocą instrumentów elektromagnetycznych, napotykając m.in. na znacznej wielkości kawałek metalu w nielegalnie przekopanym grobie położonym na środkowym rozgałęzieniu cmentarza centralnego, we wschodniej jego części (aktualnie grób nr 978). Był to fragment cynkowej trumny, pierwszy tego typu obiekt z terenu Izraela. Znajdował się w ziemi na głębokości 90-120 cm. Znalazcy nie mają wątpliwości, że chodzi o pochówek żydowski. Beduini nigdy nie chowają w trumnach, zaś o drewnianych trumnach na tym cmentarzysku wiemy jeszcze z badań o. Rolanda de Vaux⁴⁵.

Przy okazji eksploracji tego grobu i grobu sąsiedniego (nr 977), w styczniu 2001 r. odszukano i przekopano ponownie sąsiadujący z tym miejscem niewielki budynek kwadratowy, uznany za „kaplicę cmentarną”, o wymiarach 4,5 x 3,8 m, znajdując w nim zaledwie kilka fragmentów ceramiki. Zdaniem odkrywców miałyby się tam odbywać stypy pogrzebowe⁴⁶.

2. PROBLEM LICZBY GROBÓW I PLANU CMENARZYSKA

Lipcowa minikampania wykopaliskowa z 2001 r. przyniosła także pierwszą dokładną mapę cmentarzyska centralnego wykonaną przez Johna i Carol Murillów⁴⁷. Naniesiono na nią 1178 grobów, z których 124 nie są widoczne na powierzchni, a miano je zidentyfikować za pomocą radaru gruntowego (tzw. GPR). Według dyrektorów wykopalisk Magena Broshiego i Hanana Eshela na wschód od osiedla znajduje się 1138 grobów, z czego 999 ma orientację północ-południe. To te groby mają być datowane na okres Drugiej Świątyni. 54 groby o orientacji wschód-zachód zdają się natomiast pocho-

⁴⁴ H. Eshel, M. Broshi, R. Freund, B. Schultz, „New Data on the Cemetery East of Khirbet Qumran”, *DSD* 9 (2002), 143-147; M. Broshi, H. Eshel, „Three Seasons of Excavations at Qumran”, *Journal of Roman Archaeology* 17 (2004), 322-323, 331.

⁴⁵ de Vaux, *Archaeology*, 46.

⁴⁶ Eshel [i in.], „New Data”, 147-153; Broshi, Eshel, „Three Seasons”, 323-325. Na obiekt ten zwrócił uwagę jeszcze S.H. Steckoll w 1969 r., zob. Steckoll, „Marginal Notes”, 37, pl. II-III.

⁴⁷ Eshel [i in.], „New Data”, plan na wklejce po s. 138. Pragnę na tym miejscu gorąco podziękować prof. R. Eisenmanowi (California State University) za udostępnienie mi wcześniejszej wersji tego planu faksem z dn. 2.07.2002 r. (plan wyrysowany przez Philipa Reedera w październiku 2001).

dzić z ostatnich kilku stuleci⁴⁸. Oczywiście bez faktycznych badań terenowych opinie te mają tylko charakter przypuszczenia.

Warto przypomnieć, dlaczego i jak doszło do realizacji planu cmentarzyska. Tak naprawdę to zainteresowanie cmentarzyskiem qumrańskim nastąpiło po wygłoszeniu mojego referatu na kongresie qumranologicznym w Nowym Jorku w grudniu 1992 r.⁴⁹ Podkreśliłem w nim znaczenie cmentarzyska dla rozstrzygnięcia niektórych problemów związanych z osiedlem, np. czy faktycznie w Chirbet Qumran zamieszkały kobiety i dzieci. Wytknąłem, że architekt o. Rolanda de Vaux nigdy nie wykonał szczegółowego planu terenu na wschód od osiedla i nie zaznaczył na nim grobów. Także w kolejnych moich wystąpieniach i publikacjach nawoływałem do jego przygotowania⁵⁰.

Nie mogąc doczekać się realizacji mojego postulatu, w 2000 r. razem z Jackiem Konikiem z Instytutu Archeologii UW dokonaliśmy analizy fotografii lotniczej Royal Jordan Air Force z 1954 r. udostępnionej przez Roberta Donceela⁵¹. Jacek Konik doliczył się na powierzchni cmentarzyska tylko 711 grobów, w tym 669 na tzw. cmentarzysku centralnym⁵². Opublikowany wynik oraz wskazanie przeze mnie, że o. de Vaux powtórzył bezkrytycznie liczbę grobów zaproponowaną przez pierwszych, dziewiętnastowiecznych eksploratorów Chirbet Qumran, stało się kamieniem obrazu dla zagorzałych zwolenników hipotezy qumrano-esseńskiej. W rezultacie wzmiankowani uczeni izraelscy dopilnowali wykonania planu cmentarzyska. Jak się okazało, pierwszego planu. Drugi niedługo potem wykonał na zlecenie Yizhara Hirschfelda zespół Izraela Vatkina. I tym razem wynik był inny. Doliczono się 823. stosów kamieni układanych na grobach, z czego 596 na tzw. cmentarzysku centralnym. Wszystkie groby zaznaczono na szczegółowym planie, identyfikując miejsca grobów przekopanych przez o. de Vaux w latach pięćdziesiątych XX w.⁵³ Sumując, mamy trzy różne wyniki: 711, 1138 i 823. Moim zdaniem należy wrócić do fotografii lotniczych z początku lat pięćdziesiątych XX w. Tylko one pozwolą ustalić przybliżoną liczbę zachowanych grobów w połowie ubiegłego wieku. Obszedłem dokładnie cmentarzysko jeszcze przed wykonaniem planu ekipy R. Eisenmana z lipca 2001 r. i mogę z całą odpowiedzialnością stwierdzić, że było ono w znacznej części rozdeptane i zerodowane, co pomijają badacze izraelscy w ocenie liczby gro-

⁴⁸ Eshel [i in.], „New Data”, 142-143.

⁴⁹ Z.J. Kapera, „Some Remarks on the Qumran Cemetery”, w: *Methods of Investigation*, 97-110 oraz dyskusja 111-113.

⁵⁰ Kapera, „Recent Research”, 78; por. także: tenże, „Recent Research on the Qumran Cemetery”, *QC* 5 (1995), 124.

⁵¹ Por. przyp. 20 powyżej.

⁵² Z.J. Kapera, J. Konik, „How Many Tombs in Qumran?”, *QC* 9 (2000), 35-49, szczeg. 46.

⁵³ Hirschfeld, *Qumran in Context*, 155-159.

bów. Potwierdza to plan płaskowyżu wykonany przez C. Clermont-Ganneau w 1873 r., a więc 135 lat temu, na którym zaznaczono ruiny i cmentarzysko qumrańskie⁵⁴. Choć jest to zaledwie szkic planu, to pokazuje wyraźnie, że podróżnik ten widział jeden zwarty cmentarz rozciągający się blisko, niemal równolegle do ruin zabudowań i muru biegnącego w kierunku Wadi Qumran. Rzut oka na oba plany pokazuje, że już wtedy plateau było mocno zerodowane. Również koryta wody spływającej z terenu powyżej osiedla w kierunku wschodnim, wyraźnie zaznaczone na planie w książce Hirschfelda⁵⁵, pokrywają się z ubytkami cmentarzyska i pozwalają wyróżnić dzisiaj już jego trzy, a właściwie cztery odnogi.

3. PRÓBA PODSUMOWANIA DYSKUSJI OSTATNIEJ DEKADY

Moim zdaniem wyróżnianie części centralnej jako grobów wyłącznie męskich jest słabo udokumentowane. Cmentarzysko powinniśmy traktować jako całość. Nawet jeśli uda się udowodnić na nim groby beduińskie⁵⁶, to nie będzie to nic dziwnego, przecież cmentarzysko ma ponad 2000 lat i przez ten czas ktoś inny niż pierwotni mieszkańcy też mógł z niego korzystać. Najpierw jednak należy to przekonywująco udowodnić, np. dokumentując, że paciorki oraz inne obiekty znalezione w grobach kobiecych są rzeczywiście nowożytne⁵⁷. Do dziś tego nie uczyniono. Nie ułatwia zadania brak monografii tego typu biżuterii z wykopalisk na terenie Izraela. Jedynym argumentem za późnym datowaniem grobów kobiet z dziećmi z tzw. południowej części cmentarzyska Chirbet Qumran jest analiza śladów tkanin z omawianych grobów mających, według Mirelle Belis, „strukturę włókna bardzo bliską współczesnej”⁵⁸. Natomiast C. Clamer zaproponowała datowanie paciorków na okres późnorzymski i prebizantyński⁵⁹. Rzecz tylko w tym, że on sam ani razu nie wykorzystał publikacji rosyjskich dotyczących

⁵⁴ Por. przyp. 18 powyżej.

⁵⁵ Hirschfeld, *Qumran in Context*, 155.

⁵⁶ Optuje za znaczną ich liczbą J.E. Zias, „The Cemeteries of Qumran and Celibaty: Confusion Laid to Rest?”, *DSD* 7 (2000), 220-252.

⁵⁷ Pierwszą fotografię kolorową spornych paciorków zamieścił M. Spigelman, „The Human Remains of Qumran”, w: *Bio- and Material Cultures at Qumran. Papers from a COST Action G8 working group meeting held in Jerusalem, Israel on 22-23 May 2005*, red. J. Gunneweg, Ch. Greenblatt, A. Adriaens, Stuttgart 2006, 65.

⁵⁸ Por. M. Belis, „Des textiles. Catalogues et commentaires”, w: *Khirbet Qumran, vol. II: Études d'anthropologie, de physique et de chimie. Studies of Anthropology, Physics and Chemistry*, red. J.-B. Humbert, J. Gunneweg, Fribourg – Göttingen 2003, 265.

⁵⁹ C. Clamer, „Jewellery Finds from the Cemetery”, w: *Khirbet Qumran II*, 173, 176.

paciorków znad Morza Czarnego, gdzie tego rodzaju obiekty znajduwane są bardzo często i dobrze uszeregowane typologicznie i chronologicznie⁶⁰. Natomiast ekspertyz antropologicznych Joego Ziasa, dotyczących tzw. grupy grobów kobiecych z kolekcji Kurtha (dziś w Eichstätt), nie można traktować poważnie, gdyż, według wiarygodnych świadków, nagrał jedynie migawkę dla telewizji i zmierzył parę kości⁶¹. Dziś natomiast publikuje autorytatywne opinie. W przeciwieństwie do Ziasa, dr Röhrer-Ertl jest uznanym w Europie Zachodniej antropologiem, który ma w swym dorobku opis i analizę ponad 2300 szkieletów z wykopalisk, ze wszystkich niemal okresów historycznych. Dlatego uznane przez niego za kobiece kości takimi najprawdopodobniej są⁶².

Prace moje i Jacka Konika odnośnie do samego cmentarzyska są brane pod uwagę dość często, choćby po to, aby wykazać nasz błąd w wyliczeniu liczby grobów. Do tego już się ustosunkowałem. Natomiast moja publikacja dotycząca analizy elementów statystycznych w interpretacji cmentarzyska qumrańskiego ciągle jest pomijana⁶³, być może dlatego, że jako jedyny sugerowałem, że nawet z dotychczas odkopanych grobów można wysnuć wnioski, że cmentarzysko qumrańskie statystycznie nie odbiega zasadniczo od jemu współczesnych. Ustalona przeze mnie proporcja grobów mężczyzn, kobiet i dzieci jest podobna na cmentarzach okresu Drugiej Świątyni. Natomiast o ewentualnej reewaluacji grobów można będzie mówić wtedy, gdy odkopimy ich więcej.

⁶⁰ Był mi dostępny tylko tom II: E. M. Alexeeva, *Antyczne busy Severnogo Priczernomor'ja*, Moskwa 1978. Tom I ukazał się w r. 1975.

⁶¹ „Kolekcja Kurtha” to szczątki kostne pozyskane na cmentarzysku qumrańskim w trakcie kampanii wykopaliskowej z 1956 r. Zostały one przekazane przez o. R. de Vaux niemieckiemu antropologowi Gottfriedowi L.P. Kurthowi do szczegółowej analizy. Kurth zmarł w 1973 r., niedługo po śmierci o. de Vaux. Szczęśliwie jego uczeń, Olaf Röhrer-Ertl, doprowadził, przy współpracy z Ferdinandem Rohrhirschem (qumranologiem) i Dietbertem Hahnem (radiodiagnostykiem), do finalnej ich publikacji, a nawet do zorganizowania specjalnej prezentacji w trakcie kolokwium w Eichstätt (luty 2000 r.). Por. Z.J. Kapera, „The Qumran ‘Collectio Kurth’ Comes to Eichstätt”, *QC* 9 (2000), 86-91, tamże wcześniejsza literatura dotycząca kolekcji. Odnośnie do szczegółów wizyty Ziasa u Röhr-Erta w Monachium por. J. Zangenberga, „Bones of Contention”, *QC* 9 (2000), 62-63.

⁶² Por. O. Röhrer-Ertl, F. Rohrhirsch, D. Hahn, „Über die Gräberfelder von Khirbet Qumran, insbesondere die Funde der Campagne 1956. 1. Anthropologische Datenvorlage und Erstauswertung aufgrund der Collectio Kurth”, w: *Jericho und Qumran. Neues zum Umfeld der Bibel*, red. B. Mayer, Regensburg 2000, 164-226, a zwł. tabela na s. 224 i kolejne jego publikacje na temat kolekcji Kurtha.

⁶³ Kapera, „Some Notes”, 139-151.

4. PRACE WYKOPALISKOWE YITZAKA MAGENA I YUVALA PELEGA NA CMENTARZYSKU QUMRAŃSKIM

Niestety, przez wiele lat archeologowie Y. Magen i Y. Peleg nie ujawniali wyników badań dodatkowych grobów. Nawet Brian Schultz, pisząc podsumowanie 150 lat badań cmentarzyska, nie uzyskał dostępu do choćby wstępnych wyników ich prac⁶⁴. Ostatecznie sumaryczna publikacja badań Chirbet Qumran za lata 1993-2004 Magena i Pelega ukazała się w 2007 r. w internecie, oficjalnie, na stronie Israel Antiquities Authority⁶⁵, mamy prawo jej zaufać i możemy zapoznać się z nowymi ustaleniami:

1. Cmentarzysko prawdopodobnie było w użyciu jeszcze w okresie żelaza. Według przedstawionej hipotezy było ono wykorzystywane ok. 130 lat w okresie Pierwszej Świątyni i 170 lat w okresie Drugiej Świątyni.

2. Jeśli przyjąć, że rocznie w Chirbet Qumran umierały 4 osoby, to liczba grobów nie budzi zdziwienia. Był to cmentarz najpierw żołnierzy, potem garncarzy.

3. Liczba kobiet (ze względu na charakter osiedla, wg Magena i Pelega centrum produkcji ceramiki) nie była wysoka i pozostaje bez związku z obecnością lub nie esseńczyków na terenie osiedla.

4. Odkryto 9 nowych grobów na południowym krańcu cmentarzyska. Uwaga: wszystkie dziewięć miały nadbudowę ziemną i ułożone kamienie, ale tylko 4 zawierały kości osób w wieku od 25. do 60. lat. W jednym z nich natrafiono na drewniany sarkofag.

5. W dwu „grobach”, oczywiście w cudzysłowie, bo bez kości zmarłego, odkopano 14 dzbanów z resztkami organicznymi wskazującymi na miód daktylowy. Dzbany datowane są na późny II w. i I w. przed Chr. To ostatnie znalezisko skłania autorów do sugerowania następujących wyjaśnień: w okresie wojen hasmonejskich przygotowano więcej grobów niż było zabitych albo gromadzono w tych „grobach” gliniane naczynia, które stały się rytualnie nieczyste⁶⁶.

Komentując nowe ustalenia Magena i Pelega, trzeba powiedzieć, że ich informacje rzeczywiście są bardzo wstępne, a propozycje chyba nie do końca przemyślane. Nikt nie zgodzi się, że to po prostu groby zabitych w trakcie wojen hasmonejskich⁶⁷, a potem pracowników kolonii garncarzy. O nowych

⁶⁴ Por. B. Schultz, „The Qumran Cemetery: 150 Years of Research”, *DSD* 13 (2006), 200-201.

⁶⁵ Y. Magen, Y. Peleg, „The Qumran Excavations 1993-2004. Preliminary Report”, w: *Judea and Samaria: researches and discoveries*, red. Y. Magen (Judea and Samaria Publications 6), Jerusalem 2008, 1-74.

⁶⁶ Magen, Peleg, „The Qumran Excavations”, 45-47.

⁶⁷ Warto może w tym kontekście przypomnieć hipotezę Sahara Shapiro („Concerning the Identity of Qumran”, *QC* 7 [1997], 91-116), który sugerował związek cmentarzyska

grobach obaj uczeni mówią zaś niewiele. Nie wiemy nawet, czy w 4 grobach odkopano mężczyzn czy kobiety. Zaskakuje liczba 5 z 9 „grobów” pokrytych kamieniami, ale bez śladów zmarłych.

* * *

Sumując niniejsze rozważania, wszystkie moje propozycje z 1992 r. zostały po ponad 15 latach spełnione, w mniejszym lub większym stopniu: 1) mamy dwa plany cmentarzyska, niestety oba nie do końca przekonywujące; 2) materiał antropologiczny został odnaleziony i zweryfikowany, ale antropologowie różnią się w opiniach w sprawie identyfikacji materiału kostnego; 3) przeprowadzono dodatkowe testy odnalezionych kości, ale to dopiero początek badań; 4) notatnik o. de Vaux z prac na cmentarzysku jest już dostępny w trzech wersjach językowych: francuskiej (o. Humberta)⁶⁸, niemieckiej (F. Rohrhirscha)⁶⁹ i angielskiej zweryfikowanej przez S. Pfanna⁷⁰; 5) R. Donceel napisał własną syntezę cmentarzyska na podstawie wszystkich notatek i całej dokumentacji zrobionej przez o. de Vaux; 6) nie tylko rozważono, ale dokonano nowych wykopalisk 9. grobów w ostatniej dekadzie (Magen – Peleg) i grobu z cynkową trumną. Niestety, ich ustalenia zamiast pomóc w rozwiązaniu toczonych wokół cmentarza dyskusji, rozpalają je na nowo.

Nadal stoimy na progu ewentualnego konsensusu na temat cmentarzyska obok ruin Qumran. Tylko przebadanie znacznej części cmentarzyska mogłoby coś naprawdę wyjaśnić. W każdym razie uchronienie go jako świadka historii jest koniecznością. Mamy do czynienia z grobami szybowymi, które zachowały się w takiej liczbie nietknięte chyba tylko dlatego, że znajdują się na terenie przez wiele wieków odcięty od świata Pustynią Judzką. Groby takie znamy już z Jerozolimy, Jerycha, Pustyni Judzkiej i Nabatei. Przestają być wyjątkowe, podobnie jak na początku badań wyjątkowe było osiedle qumrańskie. Nadal jednak budzą niezwykłą ciekawość, ale chyba zasługują na uwagę tylko dlatego, że w ich okolicy znaleziono sławne rękopisy qumrańskie.

qumrańskiego z bitwą pod Papyron, ok. 65/64 przed Chr. opisana przez Józefa Flawiusza.

⁶⁸ „Synthese des notes de chantier de Roland de Vaux”, w: *Fouilles de Khirbet Qumran I*, 291-368.

⁶⁹ R. de Vaux, *Die Ausgrabungen von Qumran und En Feschcha, vol. I A: Die Grabungstagebücher. Deutsche Übersetzung und Informationsaufbereitung durch Ferdinand Rohrhirsch und Bettina Hofmeier*, Freiburg – Göttingen 1996.

⁷⁰ *The Excavations of Khirbet Qumran and Ain Feshkha. Synthesis of Roland de Vaux's Field Notes. Edited by J.-B. Humbert and A. Chambon. Translated and revised by Stephen J. Pfann*, Fribourg – Göttingen 2003.

THE KHIRBET QUMRAN CEMETERY IN A NEW LIGHT?
REMARKS ON THE PRESENT STATE OF RESEARCH

Summary

To sum up, my proposals presented at the New York congress on Khirbet Qumran in 1992 have been fulfilled for the most part. 1. We have two plans of the cemetery, but they differ in the number of tombs. 2. The lost anthropological skeletal material was found, but identifications of the deceased still differ. 3. DNA tests of bones have started. 4. Notes from R. de Vaux's excavations diary were read by R. Donceel and finally published in an improved English version by S. Pfann. 5. Some more tombs (including a rare one, the Zinc Tomb) have been dug up.

We are still on the threshold of a consensus concerning the Qumran cemetery. It seems that only opening a large part of the area with some hundred of tombs in regular excavations would help us to explain if it was really a sectarian cemetery or an ordinary contemporary, Second Temple poor cemetery with shaft tombs. Given what we know about such tombs in the Judaeian Desert, Nabatea, Jericho and Jerusalem, the Qumran cemetery looks no more exceptional than does the Khirbet Qumran site itself. We are so very interested in the site and the cemetery only because of the incidental discovery of numerous manuscripts in their vicinity.